

HERINNERINGEN AAN DE TWEEDE WERELDOORLOG

door

Sarah Simonson - Lampie

Tel-Aviv, Israël

1989

* Vertaald in het Engels door Itamar Simonson (1561 Newlands Ave., Burlingame, CA 94010, USA).

Mijn kinderen:

Jullie hebben mij gevraagd alles te vertellen wat mij is overkomen tijdens de Tweede Wereldoorlog, zodat jullie het aan jullie kinderen en misschien ook aan jullie kleinkinderen kunnen vertellen, en vooral opdat jullie niet zullen vergeten dat zo'n periode heeft bestaan. Hier is mijn verhaal.

Mijn familie woonde generaties lang in Nederland. De grootvader van mijn grootvader (van moederskant) was cantor in Amsterdam in de tijd van Napoleon. De familie was religieus, niet zionistisch; zij leefden enkele honderden jaren in Nederland en niemand was van plan dat te veranderen.

Ik was het enige kind van mijn ouders, Simon (Shimeon) Lampie en Elizabeth (Ellisheva) Lampie (meisjesnaam: Onderwyzer). Mijn vader had elf broers en zussen, en mijn moeder had zes broers en zussen. Een grootmoeder van moederskant overleed korte tijd voordat ik werd geboren, en ik kreeg haar naam Sarah. De grootvader van vaderskant overleed toen ik vijf jaar oud was, en ik herinner me hem een beetje. De grootmoeder van moederskant overleed toen ik zeven was, en de grootvader van moederskant kwam bij ons wonen, en ik bracht veel tijd met hem door. Hij was een aardige en moderne man, ondanks dat hij zeer religieus was; hij hield van kaartspelen, waaronder Bridge, en hij nam mij soms mee naar de bioscoop, enz. Hij was de oudere broer van de opperrabbijn van Amsterdam. Hij stierf, gelukkig voor hem, in november 1940 toen de Duitsers al in Nederland waren, maar voordat er wetten tegen Joden waren.

Zoals jullie weten was er de Eerste Wereldoorlog (1914–1918). Nederland nam niet deel aan die oorlog, en toen Hitler in 1938–1939 begon met het veroveren van verschillende landen in Europa, dachten wij dat Nederland deze keer opnieuw aan de zijlijn zou blijven, zelfs nadat Denemarken en Noorwegen in april 1940 waren veroverd.

Maar in de nacht van 10 mei 1940 was ook Nederland aan de beurt. De Duitsers begonnen om middernacht aan te vallen en plotseling hadden wij oorlog. De Nederlandse soldaten vochten als helden, maar zij konden de Duitse soldaten niet tegenhouden. Wij hoorden alles wat er gebeurde op de radio en waren geschokt toen wij op de vierde dag van de strijd, dinsdag 14 mei, hoorden dat koningin Wilhelmina, haar dochter Juliana ("J" in het Nederlands uitgesproken als "Y"), en haar dochters Nederland hadden verlaten voor Engeland. Het voelde alsof een moeder haar kinderen had verlaten, en toen wisten wij dat er geen hoop was. Diezelfde dag, in de middag, bombardeerden de Duitsers de stad Rotterdam en vernietigden meer dan twee derde van de stad (het is een grote stad); duizenden stierven en de Duitsers kondigden aan dat zij hetzelfde met Amsterdam zouden doen. In de nacht van 14 mei 1940 capituleerden de Nederlanders.

Wij, de Joden, hadden die ochtend, 15 mei, een vreemd gevoel; wat zou er nu gebeuren? Hoe moesten wij ons gedragen? Ik stond met vrienden op straat toen de eerste Duitse soldaten Amsterdam binnenkwamen. Zij zongen luid. Zelfs vandaag herinner ik mij de liederen die de Duitse soldaten zongen – het was verschrikkelijk! Maar die dag stonden wij stil en rustig,

niet wetend wat de toekomst zou brengen. In het begin was alles “zoals gewoonlijk”. Sinds 1937 werkte ik als secretaresse in het metaalbedrijf van de familie Magnus. Het grootste deel van mijn werk bestond uit correspondentie in het Duits, Engels, Frans en Nederlands.

Zowel de Nederlanders als de Joden zeiden: “Zie je wel, alles blijft hetzelfde, ze zullen niets bijzonders doen!” Maar tegen het einde van 1940 begonnen de dingen al te veranderen: Joden werd eerst verboden om openbare parken te betreden, daarna theaters en bioscopen; Joden mochten geen bussen, trams en taxi’s gebruiken en geen auto bezitten. Op een dag, begin 1942, kregen wij de opdracht onze fietsen in te leveren. Ik herinner mij dat ik mijn fiets naar een bepaalde school bracht en daarna te voet naar huis liep. Zo werden de dingen steeds moeilijker.

Maar voordat ik verder ga met al deze dingen, moet ik jullie vertellen over iets dat nog in 1941 gebeurde.

Op een dag in februari 1941, toen alles relatief rustig was en de Joden zich vrij ontspannen voelden, kwamen een aantal Duitse soldaten de Joodse wijk van Amsterdam binnen en begonnen te schreeuwen en enkele ramen in te slaan. De Joden waren overstuur en er ontstond een soort gevecht. De Duitsers werden boos en stuurden veel soldaten met wapens naar de Joodse wijk. De Duitsers brachten verschillende vrachtwagens en begonnen Joodse mannen, ongeveer twintig jaar oud, te verzamelen voor enkele synagogen in de Joodse wijk – in totaal 400 jonge mannen. De Duitsers haalden hen van straat, zetten hen op de vrachtwagens en verdwenen. Na twee maanden ontvingen de ouders van al deze jonge mannen (behalve twee, geloof ik) een bericht dat zij waren overleden aan longontsteking, blindedarmontsteking, enzovoort. Deze jonge mannen waren allemaal ongeveer van mijn leeftijd, en ik kende er velen.

Maar terug naar de “opstand”. De Joden besloten te “vechten”. Zij hadden geen wapens behalve houten stokken, maar zij kregen hulp. De arbeiders van de haven van Amsterdam, die niet Joods waren, besloten de Joden te helpen. Velen van hen kwamen naar de Joodse wijk, en toen de Duitsers de bruggen rond de Joodse wijk ophaalden, bleven de niet-Joodse arbeiders bij de Joden. Deze strijd tussen de Joden en niet-Joodse arbeiders en de Duitsers duurde meerdere dagen. In die tijd toonde de bevolking van de stad solidariteit met de Joden. Er was een staking van trams en andere diensten. Maar natuurlijk wonnen de Duitsers na enkele dagen. De burgemeester van Amsterdam werd ontslagen en vervangen door een pro-Duitse burgemeester. Dit was, denk ik, de eerste “opstand” tegen de Duitsers waar dan ook.

Langzaam, langzaam mochten de Joden bijna niets meer doen. Wij konden niets meer kopen in winkels omdat Joden verboden werd winkels te betreden (die niet van Joden waren), en de Joodse winkels (die een bord hadden met “Een Joodse winkel”) kregen bijna geen voorraden: geen groenten, geen vis, geen vlees, enzovoort. Maar ondanks dat alles probeerden de Joden optimistisch te blijven; zij begonnen een Joodse opera, een Joods

theater, er waren veel lezingen en cursussen in Joodse huizen, en zij probeerden op de een of andere manier normaal te leven.

Aan dit alles kwam een einde rond april of mei 1942, met een aankondiging in de krant van de "Jodenraad" (uitgesproken "Joedenrat") dat iedere Jood vanaf nu een gele ster moest dragen. De sterren met het woord "Jood" moesten worden gekocht, en wij moesten ze op al onze kleren naaien – aan de linkerkant van elk kledingstuk, 15 centimeter van boven en 15 centimeter van links; niet alleen op de jas, maar ook op elke jurk, trui, blouse, enzovoort. Wij moesten ze heel stevig vastnaaien, want het gebeurde dat een Duitse soldaat of SS'er op straat probeerde een potlood onder de ster te steken, en als dat mogelijk was, arresteerde hij de Jood onmiddellijk. Het was veel werk om een ster op alle kleren te naaien. Ik herinner me dat ik in het begin erg dom was, omdat ik er trots op was om met mijn ster over straat te lopen.

Begin 1942 werkte ik nog steeds voor de heer Magnus, hoewel er weinig werk was omdat het grootste deel van zijn zaken internationaal was (en er oorlog was). Omdat het kantoor in hun huis was, werd ik een goede vriendin van de familie en dat was heel fijn. Rond mei of juni 1942, denk ik, zei de heer Magnus dat hij geen werk meer had, en hij regelde voor mij een baan bij de Jodenraad. Dit was een organisatie die door de Duitsers was opgericht, en zij benoemden twee Joden (een hoogleraar filosofie en een rijke juwelier) om de raad te leiden. Deze raad moest al het vuile werk doen. Hoewel ik stopte met werken voor Magnus, bleven wij goede vrienden en bezocht ik hen vaak.

Toen, op 1 juli 1942, stuurden de Duitsers bevelen naar jonge echtparen en andere jonge Joden om zich op een bepaalde datum op een bepaalde plaats te melden om "in Duitsland te gaan werken". Als iemand niet kwam opdagen, kwamen zij hem halen en kreeg hij een speciale straf. Heel veel van mijn vrienden gingen, verdwenen, en dat was het einde – niemand kwam terug. Zij werden eerst naar kamp Westerbork gestuurd, een soort concentratiekamp in het noordoosten van Nederland, niet ver van de Duitse grens. Treinen met Joden vertrokken elke dinsdagmorgen vanuit Westerbork naar een onbekende bestemming. Sinds die 1e juli 1942 moesten de Joden van acht uur 's avonds tot zes uur 's morgens in hun huizen blijven. Dit gaf ons het gevoel in een gevangenis te zitten, niet in staat om naar buiten te gaan.

Vergeet niet dat er in die hele periode, naast de oorlog tegen de Joden, ook de grote oorlog tussen Engeland en Duitsland was. De Britse vliegtuigen vlogen over ons heen op weg om Duitse steden te bombarderen, en wij waren daar zo blij mee als wij maar konden zijn. Soms bombardeerden de Britten Duitse kampen in Nederland en daar waren wij erg blij mee. Ik herinner mij de rondvluchten die Britse vliegtuigen maakten op de verjaardag van koningin Wilhelmina.

Nadat veel jonge Joden waren verdwenen, gingen de Duitsers over op oudere mensen. Zij kozen willekeurig een straat uit; soldaten of politie doorzochten huizen aan beide kanten van die straat en haalden de Joden eruit. In het begin gebeurde dat alleen na acht uur 's

avonds, maar later kon het op elk moment plaatsvinden. Ik zal nooit de angst en de hartkloppingen vergeten wanneer wij stappen in de straat hoorden. In het begin lieten de Duitsers zieke mensen thuisblijven, en daarom gingen elke avond om acht uur de volwassenen in bed liggen. Ik zie mijn ouders nog elke avond in bed liggen. Ik zal die angstige dagen nooit vergeten.

Elke dag hoorden wij over vrienden en familieleden die “verdwenen”. De Duitsers brachten de Joden die zij oppakten naar een bepaald theater in Amsterdam. Vandaar werden zij naar het station gebracht en van daaruit naar Westerbork. (Na de oorlog werd dat theater afgebroken, behalve de voorgevel; daar werd een bord en een tuin aangelegd ter nagedachtenis aan alle Joden die daar tijdens de oorlog zijn langsgeslagen. Het is open voor bezoekers.) Mijn ooms, tantes, neven, nichten en vele vrienden gingen via dit theater naar Westerbork, en van daaruit oostwaarts met de dinsdagstreinen. Sindsdien heeft niemand meer iets van hen gehoord. De Joden mochten enkele persoonlijke spullen meenemen: een rugzak en een kleine koffer. De rest, inclusief meubels, servies enzovoort, bleef in het huis achter. Ongeveer twee dagen nadat de Joden hun appartementen hadden verlaten, kwam een bepaald bedrijf (het heette “Puls”) en haalde alles op wat was achtergebleven, laadde het op grote vrachtwagens en bracht het naar schepen. Ik woonde niet ver van de Amstel en kon deze schepen zien met het meubilair van de Joden; ik denk dat het werd gebruikt voor Duitsers van wie de huizen door de Britten waren verwoest.

Hoewel Joden geen telefoons mochten hebben, hoorden wij toch over de meeste vrienden en familieleden die verdwenen waren. Tegen die tijd werden ook oude en zieke mensen weggehaald, niet alleen jonge Joden. Veel mensen verdwenen en wij hoorden niets meer van hen nadat zij op dinsdagmorgen vanuit Westerbork waren vertrokken. De Duitsers zetten alle patiënten van het psychiatrisch ziekenhuis in Apeldoorn op de trein, samen met de artsen en verpleegkundigen. Zij haalden ook alle patiënten uit de drie Joodse ziekenhuizen in Amsterdam, samen met de artsen en verpleegkundigen die die dag aanwezig waren. Twee goede vriendinnen van mij werden gered. Eén (Hannah Brilleman) was toevallig niet in het ziekenhuis toen zij kwamen, en toen zij terugkwam vond zij een leeg ziekenhuis. De andere vriendin (Yafa, die nu in kibboets Massuot Yitzchak in Israël woont) verborg zich urenlang met een andere verpleegkundige in een lift tussen twee verdiepingen. Na enkele uren hoorden zij niets meer en verlieten zij het lege ziekenhuis. Andere vrienden van mij werden door de Duitsers meegenomen. Zo was de situatie begin 1943. Iedereen was bang. Geen optimisme meer, alleen angst, angst, angst.

Op een dag zat ik op kantoor bij de Jodenraad toen een buurvrouw rond twee uur 's middags belde en zei dat “zij zojuist uw moeder uit uw appartement hebben gehaald”. Mijn moeder was alleen thuis; zij was bijna blind. Ik zal nooit weten hoe de Duitsers haar uit huis hebben gehaald en hoe zij haar op de vrachtwagen hebben gezet. Ik maakte mij vooral zorgen omdat de avond ervoor een niet-Joodse vriend van mijn vader ons vis had gebracht, en Joden mochten geen vis hebben. Later bleek dat zij de vis niet hadden gevonden. Ik vroeg verschillende mensen op mijn afdeling bij de Jodenraad om te regelen dat mijn moeder zou worden vrijgelaten, maar dat lukte niet. Het enige wat zij beloofden was te proberen mijn

moeder enige tijd in Westerbork te houden. Ik kwam na het werk thuis; het appartement was zoals altijd, behalve natuurlijk dat mijn moeder er niet meer was. Mijn vader kwam thuis en wij probeerden het leven zo normaal mogelijk voort te zetten. Wij stuurden pakketten naar mijn moeder in Westerbork.

Dit was rond Pesach. De Duitsers stonden niet toe dat fabrieken matzes maakten, en wij (de huisvrouwen) volgden een korte cursus in de Joodse gemeenschap om zelf matzes te bakken. Deze matzes zagen er niet mooi uit, maar ze waren eetbaar. Ik zal die Pesach van 1943 nooit vergeten. Papa en ik hielden de seder 's middags bij een tante en een nicht (mijn oom was enkele maanden eerder weggehaald), omdat wij om acht uur weer thuis moesten zijn en het een lange wandeling was. Ik haalde het Pesach-servies uit de opslag en zette het op de laatste dag van Pesach weer terug in de opslag ("voor de Duitsers"), uit gewoonte.

Na enkele weken vertelden zij mij op kantoor dat het niet langer mogelijk was mijn moeder in Westerbork te houden; de Duitsers wilden haar wegsturen. Ik vertelde het die avond aan papa, en hij besloot onmiddellijk haar niet alleen oostwaarts te laten gaan. Ik probeerde hem te overtuigen zo lang mogelijk thuis te blijven, omdat zij, bijna blind, waarschijnlijk in een ziekenhuis was en hij toch niet bij haar zou kunnen zijn. Niemand dacht in die tijd aan gaskamers en moord; wij konden ons zoiets zelfs niet voorstellen. Maar papa hield voet bij stuk: hij zou mama niet alleen in het oosten achterlaten.

De volgende dag ging hij naar de kantoren van de Gestapo, de Duitse politie, en meldde zich vrijwillig om naar Westerbork te gaan. Omdat hij zich vrijwillig meldde, gaven de Duitsers hem een speciale vergunning bij zijn papieren om met de tram naar huis te gaan en daarna, om acht uur 's avonds, naar het theater te gaan. Hij kwam thuis en pakte zijn rugzak. Intussen kwam mijn tante (de moeder van mijn nicht Audrey, die in de Verenigde Staten woont) toen zij hoorde dat hij zich vrijwillig had gemeld. Zij schreeuwden en ruzieden; mijn tante zei dat iedereen moest proberen zichzelf te redden, en papa zei: "Ik laat haar niet alleen; wat er ook gebeurt, wij zullen samen zijn." Mijn tante vertrok omdat zij een lange wandeling had en om acht uur thuis moest zijn. Papa kuste mij en ging weg. Ik keek hem vanuit het raam van mijn kamer na tot hij aan het einde van de straat was, en dat was het. Twee jaar later hoorde ik van iemand die toen in Westerbork was dat mama en papa nog vier dagen samen in Westerbork waren gebleven; zij waren heel gelukkig – zij wandelden hand in hand – en na vier dagen gingen zij oostwaarts met de trein naar de gaskamers, maar zij waren samen.

Ik bleef alleen achter; ik werkte overdag bij de Jodenraad, ging daarna naar het huis van de familie Magnus voor het avondeten, en om zeven uur liep ik naar huis. Zo leefde ik; om mij heen verdwenen vrienden en familieleden elke dag en elke nacht. Het was angstaanjagend om alleen in het grote appartement te zijn, wetend dat ik niet naar buiten mocht. Wanneer zouden zij mij komen halen? Ik moest zitten en wachten.

Van tijd tot tijd stuurden de Duitsers bevelen per post dat mensen zich op een bepaalde plaats moesten melden om voor "werk in het oosten" te worden weggevoerd. Op een dag

ontving ook ik zo'n bevel om met mijn spullen naar een bepaald plein in Amsterdam te komen. Ik was doodsbang. Ik ging zoals altijd naar mijn werk bij de Jodenraad – wat anders kon ik doen? Na het werk ging ik zoals gewoonlijk naar de familie Magnus. Toen zij de deur voor mij openden, riep ik naar boven: “Het is de laatste keer dat ik hier kom!” Mevrouw Magnus stond boven en toen ik binnenkwam vroeg zij: “Wat zei je?” Ik vertelde haar over het bevel dat ik had ontvangen. Zij zei niets, riep haar man, en zij gingen een van de kamers binnen en sloten de deur. Ik zal die momenten nooit vergeten. Ik stond in de hal met de kinderen te praten, wetend dat dit de laatste keer was.

Toen ging de deur open en meneer en mevrouw Magnus kwamen naar buiten. Zij zei: “Nee Sarah, jij gaat daar niet heen, wij hebben een oplossing voor jou. Via een vriend kennen wij iemand die bereid is Joden te helpen. Wij kunnen hem bellen, uitnodigen en vragen of hij jou en Dini (hun kokkin) naar een veilige plaats wil brengen.” En zo gebeurde het. De man (zijn naam was Henk) kwam, ik weet niet hoe. Mevrouw Magnus legde hem de situatie uit en vroeg of hij haar twee vriendinnen naar een veilige plaats kon brengen. Hij stemde toe. Dini en ik spraken af hem de volgende avond om zeven uur te ontmoeten op een bepaalde plaats op een bepaald station, zonder bagage en natuurlijk zonder de gele ster. Wij mochten hem niet kennen en geen teken geven, alleen in dezelfde wagon stappen en uitstappen waar hij zou uitstappen.

Ik vertelde mevrouw Magnus en Dini dat ik de volgende dag nog naar hun huis zou komen, en ik ging voor de laatste keer naar huis.

Ik had een vreemd gevoel in het appartement. Ik dacht aan alle jaren die ik daar met mama en papa had gewoond en een deel van de tijd met mijn grootvader. Ik keek naar alle meubels die ik mooi vond en besepte dat ik ze nooit meer zou zien, en ik wist dat ik een onbekende toekomst tegemoet ging – een ander leven en een gevaarlijk leven (ervan uitgaande dat ik de oorlog zou overleven). Het was een droevige nacht in het appartement. Ik was daar opgegroeid, ik was enig kind en mijn ouders hadden mij altijd liefgehad en verwend; vanaf nu zou ik helemaal alleen zijn.

Op de ochtend van die dag, maandag 23 mei 1943, ging ik niet naar kantoor (zodat men zou denken dat de Duitsers mij de vorige nacht hadden meegenomen, wat men meestal aannam wanneer iemand verdween). Ik hoefde niets in te pakken, omdat ik niets mocht meenemen. Ik stopte alleen een paar sokken en ondergoed in mijn tas en ging naar Magnus. Daar haalde ik de ster van de jurk, onderjurk en ook van de regenjas, maar ik zette hem losjes weer op de jas vast; wij konden het huis van Magnus niet verlaten zonder ster, omdat de burens ons zonder ster hadden kunnen zien. Mevrouw Magnus nam een ansichtkaart, scheurde die in tweeën, gaf ons één helft en zei: “Als jullie ooit hulp nodig hebben, stuur dan iemand naar mij, als ik er nog ben, en geef hem jullie helft zodat ik weet dat het echt van jullie komt.” Toen het donker werd, gingen Dini en ik naar het station. Afscheid nemen van de familie Magnus was moeilijk; het laatste zekere dat wij hadden was verdwenen.

Wij liepen in het donker door de stad, en op een bepaald moment, in een rustige straat, zei ik tegen Dini: "Ik gooi de ster weg." Dini en ik rukten de ster los, keken links en rechts en gooiden onze laatste ster weg. Een vreemd gevoel: twee jaar lang "waren wij Joden" en herkende iedereen ons als Joden, en plotseling waren wij geen Joden meer en waren wij net als iedereen op straat. Er was geen weg terug. Wij liepen verder naar het station, op zoek naar Henk. Hij liep langs ons zonder te kijken, maar stopte iets in Dini's hand – treinkaartjes. Wij zagen in welke wagon hij instapte, wachtten enkele minuten en stapten in dezelfde wagon. Wij gingen zitten op een plaats vanwaar wij Henk konden zien. Alles was angstig en vreemd. Twee jaar lang hadden wij niet met de trein mogen reizen, en nu reisden wij met de trein naar een onbekende plaats en een onbekende situatie. Wij voelden ons niet vrij; wij hadden het gevoel dat wij voor de Duitsers op de vlucht waren – de angst bleef.

Na ongeveer een uur reizen stapte Henk uit en wij volgden hem. Wij herkenden dat wij in de stad Helmond in Zuid-Nederland waren. Zonder een woord te zeggen verliet Henk het station en begon te lopen; wij volgden hem op enige afstand. Na vijftien minuten stopte hij voor een huis en wachtte op ons. Hij belde aan, en de vrouw die de deur opende deed ons meteen naar boven, naar een kamer met één bed, een tafel en twee stoelen. Henk zei dat wij met niemand contact mochten opnemen en op zijn tweede bezoek moesten wachten; hij nam afscheid. Ons laatste vertrouwde contact was verdwenen.

Het bleek dat wij in het huis waren van een (niet-Joodse) weduwe met twee dochters van zestien en achttien jaar. De vrouw zei meteen dat wij de kamer niet mochten verlaten, omdat de vriendjes van de dochters op bezoek kwamen en zij ons niet mochten zien. Later bleek dat sommige van deze vriendjes Duitse soldaten waren, iets wat zelfs Henk niet wist, zoals hij ons vertelde toen hij bij zijn tweede bezoek wat kleren en geld bracht die wij bij Magnus hadden achtergelaten. Wij bleven dag en nacht in die kamer. 's Avonds sloot zij de voordeur af, en dan mochten wij naar beneden naar de badkamer. Wanneer zij beneden bezoek hadden, moesten wij roerloos op een stoel zitten. Wij mochten niet bij het raam komen en de gordijnen niet openen. De vrouw bracht ons drie keer per dag eten en soms bleef zij even praten. Dini en ik zaten in de kamer en deden niets. Er waren geen boeken; soms bracht de vrouw de krant en soms vergat zij dat. Het was moeilijk. Wij praatten een beetje en daarna waren wij stil. Wij waren zenuwachtig. Ik werd boos op Dini als ik dacht dat zij te dicht bij de gordijnen kwam om naar buiten te kijken. Zij werd boos op mij als ik maar één beweging maakte terwijl er beneden bezoek was, enzovoort. Zo brachten wij ongeveer twee maanden door.

Zoals gezegd kwam Henk na ongeveer drie weken een keer langs, met wat geld en kleren die ik bij mevrouw Magnus had achtergelaten. Hij bracht ons ook – en dat was het belangrijkste – een valse identiteitskaart (bewijs). Die was blijkbaar gemaakt door het Nederlandse verzet en had mijn foto erop. Vanaf dat moment heette ik "Nellie". Mijn (valse) achternaam weet ik niet meer, maar tot het einde van de oorlog bleef ik Nellie. De naam van Dini ben ik vergeten, dus ik zal haar Dini blijven noemen. Hoewel het bewijs vals was, gaf

het mij toch wat zelfvertrouwen. Ik was tenminste weer iemand. Zo brachten wij twee maanden door, met angst, spanning, opwinding en verveling.

Op een dag, terwijl Dini ongeveer een halve meter van het raam stond, zei zij plotseling dat er aan de overkant van de straat een Duitse soldaat heen en weer liep en dat hij elke keer dat hij langs het huis kwam omhoog keek in de richting van ons raam. Ik keek zelf en zag hetzelfde. Wij werden doodsbang. Misschien was het een van de vriendjes van de dochters; misschien hadden zij gepraat, wie weet? Misschien zouden zij ons vannacht komen halen, morgen, of helemaal niet?

Wij praatten en praatten en zeiden niets tegen de vrouw toen zij ons avondeten bracht. Dini had een zus in een stad in Midden-Nederland, en wij besloten weg te lopen, omdat wij niet wisten hoe wij Henk of Magnus konden bereiken. En inderdaad, die nacht om twee uur gingen wij naar beneden, met onze schoenen in de hand en verder niets. Wij openden de deur en stonden voor het eerst in twee maanden weer buiten. Wij wisten niet waarheen, en nadat wij een paar straten waren doorgelopen, gingen wij een trappenhuis van een gebouw binnen en bleven daar tot de ochtend.

Toen wij mensen op straat zagen, gingen wij ook weer naar buiten. Wij durfden niemand te vragen waar het station was, dus wij liepen zomaar rond. Alles was vreemd en wij waren erg bang. Het gebeurde zo dat wij de juiste richting uit liepen en bij het station aankwamen. Wij kochten twee kaartjes naar de stad Zutphen, waar de zus van Dini woonde, die met een niet-Jood getrouwd was. Wij kwamen onverwacht bij hen aan en zij waren niet erg blij ons te zien. Na een dag zei de zwager dat hij bang was voor het leven van zijn vrouw en twee kinderen en dat wij moesten vertrekken. Op een gegeven moment stelde hij zelfs voor dat hij ons naar het bos buiten de stad zou brengen en ons elke avond na het donker eten zou brengen. Dini en ik wisten niet hoe wij Henk konden bereiken en wij bleven de zwager vragen of hij iemand kende die ons al was het maar voor korte tijd zou opnemen, zodat wij later iets anders konden vinden. Uiteindelijk stemde hij toe, en toen hij terugkwam zei hij dat hij een nieuw adres voor ons had. Die nacht om elf uur bracht hij ons naar ons nieuwe adres.

Wij kwamen aan bij een heel groot huis. Een erg aardig echtpaar deed open. Maar toen wij hun naam hoorden, schrokken wij: Solomon en Anna Israels – hij was Joods en zij niet. Zij bezaten een appartementencomplex. Zij waren Trotskisten – een soort communisten. Tot dan toe had ik nooit van dit soort mensen gehoord; zij waren communistisch-er dan communisten. Zij waren natuurlijk anti-nazi's en waren erg blij dat zij iets voor Joden tegen de Duitsers konden doen. Omdat Salo (zo was zijn bijnaam) met een niet-Joodse vrouw getrouwd was, had hij een lagere prioriteit om naar Duitsland te worden gestuurd. Hij had hartproblemen. Zij gaven ons bedden in de kelder; hoewel wij niets hadden, was het comfortabel. Wij moesten werken. Dini was kokkin, want dat was haar beroep, en ik werkte met het schoonmaken van het grote huis.

Zoals gezegd was ik enig kind van mijn ouders, die niet rijk maar ook niet arm waren. Wij hadden altijd een dienstmeisje gehad (totdat de Duitsers het verboden om bij Joodse

gezinnen te werken). Ik ging naar de middelbare school; daarna begon ik op kantoor te werken en 's avonds studeerde ik handelscorrespondentie en steno. Ik was verwend en hielp nooit in het huishouden. Daarom was het werk in dat grote huis, in de situatie waarin wij ons bevonden (vooral in het begin), zo zwaar voor mij.

Ik wist bijvoorbeeld niet dat je na het afwassen het aanrecht moet schoonmaken, en dat je na het schillen van aardappelen (ik schilde elke dag een emmer aardappelen voor iedereen in huis) deze moet wassen in een emmer met schoon water. Ik herinner me dat Anna, de huisvrouw, mij eens naar boven stuurde om de kamer van een van de huurders schoon te maken. Ik stofzuigde wat, nam stof af, enzovoort. Net toen ik klaar was, kwam Anna binnen en zei: "Laat mij je helpen; we halen de stoelen eruit en beginnen de kamer schoon te maken." Ik zei haar niet dat ik net klaar was. Het was zwaar, maar na een tijdje raakte ik eraan gewend en lachte ik om hoe ik in de eerste weken had geklaagd.

Alle mensen om ons heen waren erg aardig, ook de huurders die niet wisten dat wij Joods waren. Veel vrienden bezochten het huis, waaronder communisten en anti-nazi's met wie wij vrijuit konden praten; dat was heel prettig. Wij konden ons vrij bewegen in het grote huis, inclusief de kelder en een grote zolder. Wij gingen echter helemaal niet naar buiten, omdat het appartementencomplex dicht bij een grote Duitse legerbasis lag. Dat stoorde ons niet en wij voelden ons daar goed. Anna's broer (een communist die enkele jaren eerder tegen de nazi's in Spanje had gevochten) en zijn vrouw bezochten het huis vaak. Kortom, wij hadden prettig gezelschap.

Ik heb al genoemd dat Salo een hartziekte had, en zijn toestand verslechterde. Drie maanden nadat wij waren aangekomen, werd hij naar het ziekenhuis gebracht, waar hij later overleed. Die avond om tien uur nam Anna Dini en mij mee naar het ziekenhuis om te zien "hoe mooi hij daar lag". Dat was de enige keer in die periode dat wij buiten waren. Zijn lichaam werd gecremeerd, en Anna bracht de doos met zijn as mee naar huis en zette die op een boekenplank; elke avond zette zij er een nieuwe bloem naast. Op een dag, toen Anna niet thuis was, tilde ik de doos op omdat ik wilde weten of hij zwaar was. Hij was behoorlijk zwaar en er was een bepaald geluid, misschien stenen of botten – ik weet het niet.

Na Salo's dood werd Anna vreemd. Eerst nam zij een hond en noemde die Salo. Daarna bracht zij steeds meer Joden in huis, ik weet niet waar vandaan (misschien via de communistische vrienden). Om de paar dagen kwamen er nieuwe Joden bij. Er was een oud echtpaar, een oude vrouw, een jonge schilder en een jong stel. Elke keer dat zij nieuwe mensen bracht, zei Anna: "Salo zou dat mooi hebben gevonden, dat zou hem zo gelukkig hebben gemaakt." Zij maakte zich geen zorgen over het feit dat de situatie steeds gevaarlijker werd. Zij was trots dat zij de wens van Salo volgde en meer Joden redde. Dini en ik spraken over de mogelijkheid dat de Duitsers op een dag alle Joden in het huis zouden oppakken. Wij spraken hierover met een van de communisten die het huis vaak bezochten.

Er werd besloten Dini naar een ander adres in Zutphen te verplaatsen, bij een schoenmaker, en mij naar een geheel andere plaats te brengen. Zo namen Dini en ik afscheid van elkaar en

zag ik haar pas na de oorlog weer terug. Ik verliet het huis, Anna en de andere bewoners. Ik was daar ongeveer zes maanden geweest, en het was een goede tijd, ook al was ik in die periode slechts één keer buiten geweest.

Iemand kwam mij ophalen, bracht mij naar het station en zei dat er iemand met een bepaalde krant op een bepaalde plaats zou staan. "Je moet hem volgen, in dezelfde wagon stappen, zonder hem te 'kennen', en zo moet je je gedragen met alle mensen die je zullen overbrengen. Zij weten hoe je eruitziet." Ik wisselde drie keer van trein met drie verschillende mannen, die geen woord zeiden. Ik voelde mij als een pakket; het was een vreemd gevoel. Het was gevaarlijk, want op elk moment konden Duitse soldaten komen om papieren te controleren. Ik had wel een identiteitskaart, maar die was vals en niet erg goed gemaakt. Maar ik had geluk en er waren geen controles.

Aan het einde stapten wij uit in een kleine plaats in Zuid-Nederland, en de man die mij had begeleid bracht mij naar een klein appartement en sprak voor het eerst met mij. Hij zei dat hij mij naar een "overgangsgezin" had gebracht en dat er na enkele uren iemand zou komen om mij naar een andere plaats te brengen. Voordat hij vertrok bedankte ik hem; net als andere mensen die mij onderweg hadden geholpen, zag ik hem daarna nooit meer terug. Ik zat enkele uren in het appartement van deze aardige mensen, en toen verscheen een jonge vrouw met twee fietsen en vroeg of ik Nellie was. Zo leerde ik Berta kennen, die 22 jaar oud was en die lange tijd een goede vriendin van mij werd.

Tijdens het fietsen vertelde Berta mij meer over zichzelf en haar familie. Het bleek dat haar ouders, eenvoudige boeren, een soort centrum voor het helpen van Joden in hun huis hadden. Berta, haar getrouwde zus Tru, haar broer Harry en twee andere broers werkten in het geheim om Joden te helpen. Ik begreep van haar dat jonge Joodse mannen en vrouwen in veel van de boerderijen waar wij langsfietsten woonden en werkten. Zij zorgden er altijd voor dat de mensen op de naburige boerderijen bijvoorbeeld niet wisten dat het nieuwe dienstmeisje van hun burens Joods was.

Na ongeveer een uur fietsen kwamen wij aan bij de boerderij van de oudste zus en haar man. Berta nam afscheid. Zo leerde ik Tru kennen, die later een belangrijke rol in mijn leven tijdens de oorlog zou spelen. Zij was een jonge vrouw, moeder van drie kleine dochters, de vrouw van een boer, en zij was erg aardig. Wij werden snel vriendinnen; ik hielp haar in de keuken en het huishouden, ik voedde een van haar dochters; kortom, ik voelde mij onmiddellijk thuis.

Haar man was ook aardig. Ze waren niet bang om een Jood in huis te hebben. Zo bracht ik een paar uur door, en ik wilde daar zo graag blijven.

Echter, Harry, de oudere broer, kwam rond tien uur 's avonds met twee fietsen. Ik moest afscheid nemen van Tru en haar man en we vertrokken. Harry was een aardige man, heel praktisch, en hij was het hoofd van de (Joodse) activiteiten van de familie. Hij was getrouwd en had zes of zeven kinderen; hij was ook boer. Hij vertelde me waar hij me naartoe zou

brengen en zei dat hij me elke paar weken zou bezoeken zodat ik me niet zou voelen alsof ik helemaal alleen was. Na een paar uur fietsen kwamen we aan in een dorp dat Helenaveen heette en kwamen we bij de boerderij van een familie bestaande uit een vader, een moeder en drie kinderen. Ze begroetten me, lieten me mijn kamer zien, en ik nam afscheid van Harry.

De volgende dag leerde ik iedereen in de familie kennen en begon ik te werken. Ik werkte gedeeltelijk in het huis en de keuken en gedeeltelijk op de boerderij, het voeren van de koeien en de varkens. Ze waren enigszins primitief maar aardige mensen; ik voelde me daar OK. Ik ben een persoon die zich snel aanpast aan nieuwe situaties, dus ik had geen problemen tot op een dag de boer naar me toe kwam en om mijn identiteitskaart vroeg. Ik werd bang en vroeg waarom hij die wilde hebben. Hij legde uit dat, vanwege de oorlog, de autoriteiten toestonden om een varken alleen te slachten voor families met ten minste zes leden. Hij was anti-Duits zoals de meeste Nederlandse mensen. Harry legde hem de risico's uit die erbij betrokken waren, en hij was er eigenlijk trots op dat hij een Joodse vrouw in zijn huis hield; toch had hij ook dit plan in zijn hoofd met betrekking tot het varken. Ik vertelde hem dat, hoewel ik een identiteitskaart had, deze vals was en zeker niet aan de autoriteiten mocht worden getoond. Dit was een grote teleurstelling voor de hele familie. Ik bleef het dag en nacht van hen horen, vooral tijdens de maaltijden, over dit vette varken dat daar nutteloos lag maar niet geslacht kon worden. Ikzelf voerde dit varken elke dag en voelde me vreselijk over deze zaak. Ik wachtte op Harry die had beloofd elke paar weken te komen. Over het algemeen slachten Nederlandse boeren een varken van hun boerderij één of twee keer per jaar, en dat is het vlees dat zij op verschillende manieren gedurende het jaar eten.

Na daar tweeënhalve week in een niet zo prettige omgeving te zijn geweest, verscheen Harry op een avond. Hij zei: "Ik heb vandaag met je 'baas' gesproken en hij vertelde me over het varkensprobleem. We laten nooit iemand achter op een plaats waar zij niet gewent is. Het is gevaarlijk voor iedereen. Hoewel ik nog geen nieuwe plaats voor je heb, ben ik gekomen om je hier weg te halen." Ik nam afscheid van de familie, en Harry en ik fietsten opnieuw in het donker, onderweg langs vele velden en boerderijen. De fietsen hadden geen lichten omdat we bang waren dat de Duitsers ons zouden zien. Harry bracht me naar het huis van zijn ouders en ik werd warm ontvangen.

Drie dagen lang werd ik verwend door deze aardige en warme mensen. Ik noemde hen meteen Mam en Pap. Ik ontmoette in het huis hun zonen en de vrienden van de zonen, die allemaal voor Joden werkten en anti-nazi's waren. Ik hoorde daar over een probleem dat zij hadden met een Joodse vrouw die een blindedarmontstekingoperatie nodig had; hoe konden zij haar naar het ziekenhuis brengen? Hoe zouden zij haar presenteren? Ik hoorde daar over veel dingen waarvan ik mij niet bewust was. Deze mensen riskeerden vrijwillig hun leven dag en nacht. Dit was een bijzondere periode; zij openden mijn ogen voor alle dingen die deze mensen voor ons deden.

Na drie dagen vertelde Harry me dat hij een nieuwe plaats voor me had. Ik wist van tevoren dat ik daar niet kon blijven, ook al wilde ik het heel graag. Afscheid nemen was pijnlijk. Zij

vertelden me dat mijn nieuwe plaats niet ver weg was, misschien een half uur, en dat ik zou kunnen langskomen. Dus gingen Harry en ik weer op weg. We kwamen onderweg langs zijn huis (een kleine boerderij en huis). We kwamen langs Tru's huis, kusten, en zij nodigde me ook uit voor een bezoek. Na nog eens 15 minuten kwamen we in een dorp met mooie, goed onderhouden huizen, en alles leek heel vredig. We gingen een van deze mooie huizen binnen, en het bleek dat Harry me naar het huis van een leraar op een lokale school had gebracht; zijn naam was Theo. Zijn vrouw, Mien, was de dochter van een boer die naast de ouders van Harry woonde. Zij was erg trots dat haar man leraar was. Zij waren een jong echtpaar met drie kleine dochters, twee, drie en vier jaar oud. De vierde dochter werd geboren terwijl ik daar was. De sfeer was prettig en ik voelde me goed.

De Duitse autoriteiten begonnen in die periode enkele van de niet-Joodse Nederlandse mensen die dicht bij de westelijke zee kust van Holland woonden, weg te verplaatsen van de oceaan ter voorbereiding op het aanvallen van Engeland, zoals de Duitse soldaten elke dag luid zongen. Het was daarom gemakkelijk om de dorpsbewoners ervan te overtuigen dat ik een van degenen was die uit het zee kust gebied waren verplaatst. Ik werkte heel hard in het huis van Theo en Mien. Mien was een van de "schoonste" vrouwen die ik ooit heb ontmoet. Het is heel moeilijk om een huis met drie kleine kinderen de hele tijd schoon te houden. Ik moest de vloer een paar keer per dag wassen. Elke vlek op de muur of een deur moest ik onmiddellijk schoonmaken. Elk speelgoed moest meteen op zijn plaats worden gezet. De meisjes droegen de hele tijd schorten, die ik vaak moest verwisselen. Ik werkte niet alleen. Mien werkte net als ik van 's morgens tot 's avonds. Zij was heel aardig. Ik kan me nog steeds herinneren dat zij zei: "Nellie, het meisje heeft een vuile vinger; ga de vinger schoonmaken en daarna de vlek op de deur." Eén keer per week deden we een enorme was, wat een volle dag werk was ondanks dat we een wasmachine hadden; en dan het ophangen van de kleren – dat was zo veel werk. Maandagavond waren we altijd doodmoe. Ik had ook interessante gesprekken met mijn "baas" – de leraar.

Nu zal ik vertellen over een unieke ervaring die ik had terwijl ik bij Mien en Theo verbleef. Elke zondag was een speciale dag, vooral voor de religieuze katholieken van Zuid-Nederland (90% van de bevolking daar zijn katholieken). Elke zondagmiddag ging ik met de meisjes wandelen, één in een kinderwagen en één aan elke kant. Omdat ik werd herkend als iemand die uit het zee-kust gebied was overgebracht, kon ik vrij rondlopen, al moest ik oppassen altijd hetzelfde verhaal te vertellen. Soms liep ik naar het huis van Tru, de oudste dochter van de familie Jansen (Harry). Zij woonde op ongeveer 20 minuten lopen van ons dorp. Ik had altijd een heerlijke tijd bij hen in huis. Op een dag zei Tru tegen mij: "Nellie, probeer volgende zondag alleen te komen, zonder de meisjes, en ik zal een verrassing voor je hebben." Ik zei dat ik het zou proberen en vertrok.

De volgende zondag stond Mien mij toe alleen naar het huis van Tru te gaan. Toen ik aankwam, zei zij: "Ik heb veel aan je gedacht. Je moest wegrennen, je verbergen, altijd bang, en alleen. Ik weet dat het voor mij moeilijk zou zijn geweest zonder het gezelschap van katholieken, en ik weet zeker dat jij het gezelschap van andere Joden mist. Dus, ondanks het gevaar, heb ik vier Joodse vrouwen uitgenodigd die zich in de omgeving verbergen en heb ik

wat dingen voor je voorbereid. Eet, drink, breng een paar uur samen door, en wij zullen ondertussen in het huis van onze ouders zijn.” In de keuken vond ik drie jonge vrouwen van ongeveer mijn leeftijd en veel eten. We stelden ons voor met onze echte namen, we aten, dronken en praatten alsof we elkaar al jaren kenden. Dat was een geweldige dag voor ons alle vier. Na ongeveer twee uur kwam de familie terug, en ieder van ons ging naar haar eigen plaats. Ik heb hen nooit meer gezien en weet niet wat er met hen is gebeurd; ik hoop dat zij het tot het einde van de oorlog hebben gehaald. Ik bleef een paar maanden in het huis van Mien en Theo, hard werkend, maar dat was een prettige plaats en ik hoopte daar te blijven tot het einde van de oorlog. We hoorden nieuws op de radio en lazen de krant, dus we wisten dat de situatie van de Duitsers slechter werd, en daar waren we natuurlijk blij mee.

Na daar ongeveer vier maanden te zijn geweest, kwam Berta op een avond onverwacht met twee fietsen. Zij vertelde ons dat de Duitsers een jonge Joodse vrouw hadden gearresteerd die zich in de omgeving verborgen hield, evenals de boer bij wie zij verbleef. De Gestapo, de Duitse politie, martelde hen, en een van hen vertelde de Duitsers blijkbaar over de lokale organisatie voor het helpen van Joden en over de Joden die zich in de omgeving verborgen hielden. Dus kwamen Berta en haar broers om ons op te halen. We namen afscheid van Mien en Theo (de kinderen sliepen al) en Berta en ik vertrokken. We waren allebei bang en praatten niet. Zij bracht me naar een soort ondergrondse grot midden in een tarweveld. Ik vond daar ongeveer twintig jonge Joodse mannen en vrouwen; we waren allemaal bang en praatten niet uit angst dat we gehoord zouden worden. We zaten daar, sliepen, en wachtten. Eén keer per dag, meestal 's nachts, bracht Berta of een van haar broers ons eten. De familie Jansen probeerde ondertussen nieuwe plaatsen voor ons te vinden in verschillende gebieden. Het was moeilijk werk en een schuilplaats te vinden, omdat in die periode veel niet-Joden die niet voor het Duitse leger wilden werken op zoek waren naar schuilplaatsen.

Elke nacht kwam Berta, Harry of een van de andere broers om een van ons naar een nieuwe plaats te brengen. We namen afscheid in de hoop elkaar levend terug te zien aan het einde van de oorlog. Op de vierde nacht dat ik daar was, zei Franz, de vriend van Berta die ik kende, dat ik moest meekomen. Ik vroeg waar hij me naartoe bracht, en hij zei dat hij het onderweg zou vertellen. We vertrokken op de fiets. Toen vertelde hij me: “Ik breng je naar een tijdelijke plaats; we hebben nog geen vaste plaats voor je, maar we moeten je uit de grot halen, het is daar te gevaarlijk. Ik breng je naar een onaangename plaats, maar er is geen andere keuze. We dachten na wie we daarheen konden sturen en besloten dat jij sterk genoeg was om het daar vol te houden. Op het moment dat we een betere plaats hebben, zullen we je daarheen verplaatsen. Probeer intussen het te redden.”

We fietsten minstens drie uur, en rond ongeveer 4 uur 's morgens kwamen we aan in een bepaald dorp. Franz klopte op de deur van een appartement. Toen het openging hoorde ik de stem van een oude man en er kwam een verschrikkelijke geur uit het appartement. Het was donker, en Franz nam de twee fietsen en zei: “Dag Nelly; onthoud wat ik je heb verteld: we zullen je niet vergeten.” Hij vertrok.

Het is niet moeilijk je voor te stellen hoe ik me voelde toen ik in het donker bij de ingang van een onbekend huis stond, de oude man hoorde en deze verschrikkelijke stank rook. Tegelijkertijd verliet Franz, de laatste persoon die enigszins “van mij” was, mij daar alleen. De man vroeg me binnen te komen. Omdat het oorlogstijd was, was het huis volledig donker. Hij bracht me naar een kamer en liet me mijn bed zien. Hij zei: “Laten we gaan slapen, en we zullen de kennismakingen ’s morgens doen.” Er stond een stoel naast het bed en daar zat ik de rest van de nacht; ik wist niet of de geur een aanwijzing was dat de dekens vuil waren, dus gaf ik er de voorkeur aan op de stoel te zitten.

’s Morgens leerde ik de stem van de nacht kennen. Het bleek dat hij een aardige oude man was, die al dertig jaar weduwnaar was. Al die tijd maakte hij de plaats bijna nooit schoon. Alles was vuil, inclusief het keukengerei, maar hij was een zeer vriendelijk persoon. Ik stelde voor het appartement schoon te maken, te beginnen met de keuken, maar hij bleef zeggen: “Je zult hier niet werken — je bent mijn gast.” Hij gaf me een bord voor het ontbijt (dat hij met water had gewassen). Ik vertelde hem dat ik niet gewend was ontbijt te eten; ik kon gewoon niet eten met zoveel vuil overal.

Toen hij op het land ging werken, probeerde ik een beetje schoon te maken en het vuil uit de potten te verwijderen. Het was echter moeilijk om dat zonder zeep te doen. Ik wist dat hij niet naar de winkel kon gaan om zeep te kopen, omdat dat verdenking zou wekken bij de mensen in de winkel. Het was belangrijk dat de dorpsbewoners niet zouden weten dat er iemand anders in huis was. Ik vroeg hem om groenten van het land mee te brengen zodat ik ze kon koken, maar hij zei dat ik niet moest koken omdat ik een gast was. Hij kookte en ik at nauwelijks iets. Ik gebruikte een bezem die ik vond in de lege veeschuur om het huis een beetje schoon te maken (wanneer hij op het land werkte). Er waren geen boeken of kranten die ik kon lezen, en het was erg saai in het huis. Eén keer vond ik een oude plaatselijke krant van dertig jaar eerder met al het dorpsnieuws uit die periode.

De oude man kwam op een dag van het land thuis en zei dat hij had gehoord dat de Britten in Frankrijk waren geland. De datum was 6 juni 1944 – D-day. Ik was natuurlijk zeer geïnteresseerd, want dat kon betekenen dat de vrijheid dichtbij was, maar hij was niet erg geïnteresseerd en wist niet veel (hij kocht nooit een krant en ik kon hem niet vragen ermee te beginnen). Hij zei ook dat Frankrijk ver weg was. Ik was hoopvol.

Ik bracht daar twee weken door. Franz verscheen op een dag met fietsen en zei dat ze een plaats voor mij hadden gevonden. Hij vertelde me dat de Duitse politie niets had ontdekt over de activiteiten van de familie Jansen en geen van de Joden die zich in de omgeving verborgen hielden had opgepakt. Hij zei dat ze me drie dagen later naar een plaats ver van het dorp zouden brengen. Ik bracht deze drie dagen door in het huis van Tru (de oudere zus van Berta). Ik was zo gelukkig, en zij wilde me verwennen na het doorbrengen van twee weken in “die onaangename plaats”. Ze kookte allerlei speciale gerechten, en na twee weken nauwelijks eten kreeg ik hevige diarree. Ondanks dat waren dit drie prachtige dagen, hoewel ik deze keer het huis niet uit mocht.

Na drie dagen daar kwam Harry me ophalen en na vele uren fietsen kwamen we aan in een dorp in een totaal andere regio, Noord-Limburg, met een ander accent en andere gewoonten. Dit was een vrij grote boerderij. Het hoofd van het huishouden was een weduwnaar, ongeveer 70 jaar oud. Er waren twee zonen in huis, beiden in de dertig, die verloofd waren met dorpsmeisjes, evenals een dochter van ongeveer mijn leeftijd. Ze hadden ook nog andere broers en zussen, die getrouwd waren en het huis vaak bezochten. Ze vertelden me dat ik me moest gedragen als een katholiek meisje en dat ik naar de kerk moest gaan en aan alle gebeden in huis moest deelnemen. Dit was niet moeilijk, en ik leerde het snel. Ze vertelden de mensen in het dorp dat ze een dienstmeisje hadden gekregen omdat er te veel werk was voor de ene dochter die nog thuis was. Ik werkte daar op het land – planten, aardappelen rooien (wat een heel zwaar werk is), de kippen en de koeien voeren, de veeschuur schoonmaken, en natuurlijk het huis schoonmaken, enzovoort. Ze waren aardig en ik ontwikkelde een hechte relatie met de dochter. Zij vertelde me alle geheimen over haar liefdesaffaires met jongens uit het dorp.

We baden drie keer per dag, gedeeltelijk op onze knieën. In dat deel van Holland is iedereen katholiek, en er stonden op veel plaatsen op straat beelden van Jezus. Net als iedereen maakte ik het kruisteken elke keer dat ik langs een beeld van Jezus kwam. De twee broers waren erg aardig; ik zag hen alleen overdag, omdat zij 's avonds meestal bij hun verloofden waren. De enige in het dorp die wist dat ik Joods was, was de priester, en ik had prettige gesprekken met hem. Iedereen in dit kleine dorp kende mij, maar niemand wist dat ik Joods was.

Ondertussen ging de oorlog van de Duitsers tegen de Britten, Amerikanen en Russen door. De geallieerden duwden de Duitsers uit Frankrijk en zij trokken zich terug naar Zuid-Nederland. Ze kwamen dicht bij ons gebied, en plotseling zaten we aan de frontlinie. Er waren hevige gevechten in de omgeving. Toen kwamen op een dag Duitse soldaten en officieren in ons dorp aan. Duitse soldaten gingen elk huis in het dorp binnen, eisten een paar kamers op en trokken erin. Enkele officieren en soldaten kwamen in ons huis wonen en zij plaatsten in de kelder een grote machine, die de telefooncentrale van het front bleek te zijn. De soldaten brachten een deel van de dagen en avonden bij ons door, zaten met ons in de keuken en praatten met ons. In het begin was ik erg bang dat ze zouden ontdekken dat ik Joods was. Ze dachten dat ik het dienstmeisje was, en het kwam nooit bij hen op dat ik mij daar zou kunnen verbergen, aangezien ik "katholiek" was en bad zoals iedereen.

Ik sprak nooit Duits met hen en liet hen niet weten dat ik elk woord begreep dat zij tegen ons of onder elkaar zeiden. Ik deed alsof ik min of meer begreep wat zij tegen mij zeiden en antwoordde in het Nederlands, net als de andere mensen in ons huis. Het Britse leger was slechts enkele kilometers van ons dorp verwijderd en hun artillerie beschoot ons vaak. Dicht bij ons huis stonden Duitse kanonnen die op het Britse leger waren gericht. Zo was de oorlog heel dichtbij, met voortdurend lawaai en gevaar om getroffen te worden. Ik deelde deze ervaring met de andere mensen in het huis en het dorp, en ik kan zeggen dat het niet erg prettig was. We brachten lange uren en nachten in de kelder door telkens wanneer de Britse aanvallen heviger werden.

Naast dat alles had ik mijn eigen privé-angst dat ze op een dag zouden ontdekken dat ik begreep wat ze zeiden. Ik moest over elk woord dat ik zei nadenken en ervoor zorgen dat ik mijn "rol speelde" in alles wat ik deed zonder fouten te maken. We wisten allemaal dat dit het einde was voor de Duitsers en dat zij spoedig zouden verliezen van de Britten en Amerikanen aan het ene front, en van de Russen aan het andere front. Nu de Britten zo dichtbij waren, slechts een paar kilometer verderop, wist ik één ding: ik was zo ver gekomen en ik moest nog even volhouden. Ik mocht geen angst tonen of zenuwachtiger zijn dan andere mensen. Dit was moeilijk. Op een dag, aan het einde van september 1944 denk ik, stuurde het Duitse leger de V-1 naar Londen; dit was een klein vliegtuig zonder piloot dat werd gestuurd om Londen te bombarderen. Dit was een speciale gebeurtenis voor hen, en die dag kreeg elke Duitse soldaat een fles likeur. De Duitse soldaten openden de flessen in onze keuken, het hoofd van het huishouden gaf iedereen kleine wijnglazen, en wij allemaal (ook ik natuurlijk) "vierden de Duitse overwinning". Je kunt je voorstellen hoe ik me op dat moment voelde.

De Duitse soldaten wisten ook dat het einde van de oorlog nabij was, zoals ik uit hun gesprekken kon opmaken. Een paar weken gingen op die manier voorbij. Op een avond aan het einde van november 1944 zaten we allemaal in de keuken. Een paar officieren zaten rond de tafel en speelden kaarten. Plotseling kwam er een soldaat uit de kelder en zei iets. Ik hoorde niet wat hij zei, maar ze gingen allemaal weg en begonnen in te pakken. Wij zaten in de keuken en keken toe hoe ze inpakten. Dit was het einde voor hen en misschien het begin voor mij. Ik zat daar zonder te bewegen. Ik wist dat ze op de vlucht waren en dacht eraan dat ik spoedig vrij zou zijn. Ik zat daar de hele nacht, en ik had het gevoel dat ik hen wilde vertellen dat ik Joods was en dat ik aan het winnen was — maar natuurlijk deed ik dat niet. We bleven op tot ze vertrokken. Ik kon nog niet geloven dat ik vrij was.

De volgende dag was het erg stil in het dorp. Alle Duitse soldaten waren vertrokken, geen geluid van artillerie meer; het was vreemd. Er waren geen Duitsers meer, en de Engelsen waren er nog niet. Er gingen geruchten dat de Duitsers mijnen in de straten en velden hadden achtergelaten tegen de Britten. Niemand wist of dat waar was of niet, dus bleef iedereen in zijn eigen erf als veilige eilanden. Na een dag of twee begonnen mensen andere mensen te bezoeken.

De daaropvolgende zondag vertelde ik de huisbaas dat ik niet meer naar de kerk ging omdat ik Joods was en niet katholiek. Hij begreep dat en zette me niet onder druk. Ik was erg trots. Ik ontmoette boeren die burens van ons waren en vertelde hun trots: "Jullie wisten niet dat ik Joods ben!". Iedereen was verrast en ik was blij. Zo wisten we een paar rustige dagen niet wat er gebeurde en wanneer de Britse soldaten zouden aankomen.

Op een ochtend werkte ik met de huisvrouw in de keuken — zij was de ramen aan het schoonmaken en ik maakte het grote fornuis schoon. Plotseling riep zij: "Nelly, ik zie soldaten in de straat; dit zijn waarschijnlijk de Britten." Toen ik dat hoorde, vergat ik alles en rende naar buiten richting de soldaten. Het waren drie soldaten, die er een beetje bang uitzagen. Ze waren waarschijnlijk gestuurd om te controleren of er nog Duitse soldaten of mijnen in ons dorp waren. Ik rende naar hen toe en riep: "Welkom." Ik was erg trots dat ik

de eerste was die hen begroette. Ze waren niet erg onder de indruk en concentreerden zich op hun taak. Ze vroegen me of ik wist of er Duitse soldaten in het dorp waren en een paar andere vragen waarop ik het antwoord niet wist. Een paar boeren zagen dat ik met de soldaten sprak en kwamen dichterbij. Het bleek dat ik de enige in het dorp was die Engels kon spreken. We hadden gehoord dat Britse soldaten chocolade, sigaretten en andere goede dingen meebrachten die wij niet hadden, en de mensen vroegen mij om de soldaten te vragen of zij iets bij zich hadden. Maar zij kwamen niet naar het dorp om snoep uit te delen. Met z'n drieën hadden ze een half pakje sigaretten, dat ze weggaven, maar dat was alles. Daarna gingen ze verder met het doorzoeken van het dorp. Zo zagen we de overwinning aankomen.

De volgende dag arriveerden veel Britse soldaten met tanks en alle uitrusting, en het dorp was opnieuw vol soldaten — dit keer Britse soldaten. Zij trokken ook de huizen in en verbleven in dezelfde kamers waar een paar dagen eerder de Duitsers verbleven. Deze keer kon ik iedereen vertellen dat ik Joods was, hoe ik me in het dorp had verborgen, en dat ik niet meer naar de kerk ging.

Het bleek dat, hoewel de Duitsers zich hadden teruggetrokken, zij niet zo ver weg waren, zodat we dicht bij de oorlogszone bleven, zij het deze keer aan de andere kant. Toch waren we vrij terwijl de oorlog nog een half jaar doorging (tot mei 1945) in de centrale en noordelijke delen van Holland, inclusief de hoofdstad Amsterdam. Elke twee weken arriveerde een nieuwe groep Britse soldaten en kreeg de vorige groep rust. Elke keer dat er een nieuwe groep in het huis aankwam, vroeg ik of er een Jood onder de soldaten was. Ik had één keer geluk toen ze me vertelden dat er een Joodse soldaat in het huis ernaast was. Ik ging daarheen en vond hem; hij was een Joodse kleermaker uit Glasgow, Schotland, dus ik was blij.

Ik begon na te denken over mijn toekomst – wat moest ik doen nu ik vrij was? Ik had geen geld of kleren, maar ik had wel een beroep. Voordat ik verder ga, wil ik iets vertellen over mijn kleren. Je herinnert je misschien dat toen ik twee jaar eerder met Dini Amsterdam verliet, het mij niet was toegestaan iets mee te nemen. Henk beloofde ons later wat kleren te brengen die we in het huis van de familie Magnus hadden achtergelaten, wat hij ook deed. Maar toen we van onze eerste schuilplaats wegvluchtten met de schoenen in onze handen, lieten we daar alles achter. En met dat niets ben ik de hele oorlog gebleven. Ik had één jurk die ik nooit zal vergeten – een lichtblauwe jurk met veel kleine knoopjes die ik twee jaar lang droeg: op het werk, in de veestal, op het land en thuis – altijd dezelfde jurk. Elke zaterdagavond waste ik hem, liet hem 's nachts naast de kachel drogen, streek hem dan op zondagochtend, en dan had ik een “nieuwe” jurk. Wanneer er gaten waren, hielp iemand mij die te stoppen. Hetzelfde gebeurde met mijn (lichtgekleurde) jas, ik had ook één paar schoenen, enzovoort. Dat alles was niet zo verschrikkelijk terwijl ik ondergedoken was, maar wat moest ik nu doen? Een van de Joodse soldaten die ik had ontmoet vertelde me dat er in de stad Eindhoven (Eindhoven was de grootste stad in het gebied van Holland dat al was bevrijd) een soort Joodse gemeenschap was. Nadat ik dat had gehoord, werd ik ongeduldig en wilde ik daarheen. Maar hoe? We waren nog steeds dicht bij de frontlinie en

het was niet de bedoeling dat we de plaats verlieten. Ik sprak vaak met Britse soldaten die naar de stad gingen. In de tussentijd leerde ik andere Joden kennen die zich in dorpen in de omgeving verborgen hielden, en dat was leuk. Maar mijn grootste verlangen was om te vertrekken en geld te gaan verdienen. Natuurlijk had ik kunnen wachten tot Amsterdam bevrijd zou worden en dan naar huis teruggaan, maar wie kon zeggen hoe lang de oorlog nog zou duren. Ik voelde dat ik niet zo lang kon wachten.

En op een dag had ik geluk. Een Britse officier die in ons huis verbleef was bereid mij naar Eindhoven te brengen. Hoewel ik blij was, was ik ook bang. Ik wist niet hoe ik Joden zou vinden, waar ik kon blijven, en in het algemeen wat ik zou doen. Na twee uur rijden kwamen we in de stad aan. Hij zette me ergens af, en ik wist niet wat ik moest doen. Ik vond een arbeidsbureau dat toevallig in de buurt was en schreef me in voor werk. Toen, terwijl ik op straat stond, zag ik plotseling iemand die ik kende – hij was mijn begeleider in de jeugdbeweging Zichron Jaakov. Zijn naam was Abraham De-Yong (zijn naam is tegenwoordig Abraham Yinon, en hij is onderwijsinspecteur voor middelbare scholen in Jeruzalem). Hij herkende mij en vertelde me dat hij en zijn vrouw zich ook in een dorp in de omgeving hadden verborgen en hadden besloten naar de stad te verhuizen om bij andere Joden te zijn. Hij nodigde me uit bij hem thuis, en ik was blij zijn vrouw weer te zien. Hij vertelde me dat hij enkele andere bekende Joden kende en dat zij die avond allemaal bij hem thuis bijeenkwamen om te proberen een organisatie op te richten om Joden te helpen die zonder iets in de stad aankwamen. Hij vroeg me te blijven.

Ik zal die dag nooit vergeten, 1 januari 1945, wat een belangrijke dag was. Inderdaad arriveerden er 's middags verschillende mensen, van wie sommigen ik van vroeger kende (onder hen was dr. Jacob Arnon, later de secretaris-generaal van het Ministerie van Financiën van Israël). Ze spraken over wat er met de Joden gebeurde en hoe hen te helpen. De Organisatie voor het Helpen van Joden werd die dag opgericht. Toen zei iemand die mij kende: "En we hebben al een secretaresse, we nemen Sarah aan." Het was vreemd om de naam Sarah te horen na een paar jaar Nelly te zijn geweest, maar ik was natuurlijk erg blij. Ze legden me uit dat ze geen geld hadden, maar dat ik bij één familie zou kunnen verblijven, bij een andere familie zou kunnen eten, en dat ze me een toelage zouden geven totdat de Joint-organisatie in Engeland hen als afdeling zou erkennen en geld zou gaan sturen. Ik was heel, heel gelukkig en accepteerde het aanbod.

Ik had die dag nog een andere belangrijke ontmoeting waarover ik wil vertellen. Ik vroeg Abraham waar ik die nacht kon blijven en hij bracht me naar een Joodse familie die vóór de oorlog in Eindhoven had gewoond (hij werkte voor het grote Nederlandse bedrijf Philips), na de oorlog naar hetzelfde appartement was teruggekeerd, en altijd een kamer had voor mensen zoals ik. Ze legden een matras op zolder en daar sliep ik. Ik sprak met hen (een vader, een moeder en hun dochter) over het onderwerp waar we allemaal over spraken: wie van onze families en vrienden nog in leven waren. Ik vertelde over mijn ouders, ooms, tantes, neven, nichten en vrienden. Onder andere zei ik: "Ik wou dat ik wist wat er met mijn goede vriendin Hannah Berlinger is gebeurd." Toen vroeg de vrouw: "Is zij een ziekenhuisverpleegster?" Ik zei ja, en zij vertelde me dat Hannah in een ziekenhuis in de

omgeving werkte. Ik was zo opgewonden en kon het niet geloven. Ik vertrok onmiddellijk, en terwijl ik liep bleef ik tegen mezelf zeggen: "Je gaat naar Hannah, je gaat naar Hannah"; ik kon het echt niet geloven. Hannah was een goede vriendin van mij geweest sinds ik ongeveer 15 jaar oud was. Ze kende mijn ouders, en ze werkte in een ziekenhuis in Amsterdam. Zij was de enige aan wie ik in mei 1943 vertelde, toen ik haar zag, dat ik van plan was te ontsnappen, en dat was de laatste keer dat ik haar zag. Ik kwam aan bij het ziekenhuis en vroeg met grote opwinding naar Hannah Berlinger. Ze vertelden me dat ze een pauze van een uur had en dat ze in haar kamer boven was. Ze vroegen of ze haar konden zeggen wie haar zocht. Maar ik zei: "Dat is niet nodig; ik ga zelf naar boven." Ik kwam bij haar kamer, klopte op de deur en hoorde haar "binnenkomen" zeggen. Ik deed de deur snel open en zei: "Hier ben ik, Hannah." Tegen die tijd was ik voorbereid op de ontmoeting, terwijl het voor haar een complete verrassing was. Ze begon te schreeuwen en te huilen. Het was een groots moment. We praatten en praatten. Zij had Amsterdam een paar weken na mij verlaten en zat ook ondergedoken. Ik hoorde van haar over de laatste dagen van mijn ouders in Westerbork voordat zij naar de gaskamers in Auschwitz werden gestuurd. Ze kreeg die informatie van haar familielid dat in die dagen in Westerbork werkte en wist dat zij mijn ouders kende. Hannah bleef, net als ik, nog zes maanden in Eindhoven, dus we hadden een geweldige tijd samen.

Nu ik een baan en vrienden had, ging ik terug naar het dorp om afscheid te nemen van de boerenfamilie waar ik had verbleven en verhuisde ik om permanent in Eindhoven te wonen. Natuurlijk bezocht ik later deze mensen die hun leven hadden geriskeerd om mij te redden. Ik bezocht ook de familie Jansen meerdere keren, waaronder Tru, Harry, Berta en de ouders, en bleef daar in de weekenden.

Zo begon ik te werken bij de organisatie voor het helpen van terugkerende Joden. Na een maand begon ik een salaris te ontvangen, huurde ik een kamer en voelde ik me goed. Er was veel werk en het was zeer interessant. Ze huurden een kantoor en ik werd de managementsecretaresse. Ik nam deel aan de vergaderingen, maakte stenografische notities en beheerde het kantoor. Tot onze activiteiten behoorden het uitgeven van een wekelijkse krant genaamd "Leézrat Haám" (Help het Volk), we zorgden ervoor dat er matses (geïmporteerd uit België) waren voor de eerste dag van Pesach, en we publiceerden een korte Haggada nadat we hadden vastgesteld dat er geen Haggada's waren in de bevrijde delen van Holland. Er bleven nieuwe mensen arriveren die kleren en geestelijke steun nodig hadden. Ze hadden allemaal een deel van hun familie verloren: ouders die hun kinderen verloren, kinderen die hun ouders verloren. We werkten dag en nacht, en dat was nog maar het begin. De concentratiekampen werden in april 1945 bevrijd, waaronder Auschwitz, Buchenwald, enzovoort. Treinen uit alle kampen arriveerden in Eindhoven, dat de enige grote bevrijde stad in Holland was.

Ik zal één nacht nooit vergeten waarin Jacob Arnon mij om drie uur 's nachts wakker maakte en mij vertelde op te staan en met hem mee te komen. Een Britse soldaat, die enkele dagen eerder tot degenen had behoord die het kamp Bergen-Belzen hadden bevrijd, wachtte op kantoor. Hij was zo geschokt door wat hij had gezien dat hij niet kon ophouden

steeds meer daarover te vertellen. Ik maakte aantekeningen van alles wat hij zei. Wat hij ons vertelde was verschrikkelijk. Dit was het eerste verslag dat wij ontvingen over wat er in de kampen was gebeurd. De volgende dag verspreidde ik wat hij ons had verteld onder iedereen in de organisatie, en zij waren allemaal geschokt.

Zoals aangegeven arriveerden de treinen uit het Oosten met zeer zieke mensen, van wie velen zo zwak waren dat zij niet konden praten of een hand konden optillen. De ziekenhuizen in Eindhoven waren allemaal vol. Philips stond het gebruik toe van enkele van zijn magazijnen en gebouwen als ziekenhuizen. Veel mensen stierven na hun terugkeer naar huis. Wij gingen op kantoor, naast ons andere werk, deze zieke mensen bezoeken, naast hen zitten en vooral naar hen luisteren. Zij hadden de behoefte om over de kampen te vertellen. Het is onmogelijk te beschrijven of je alle verschrikkelijke verhalen te vertellen die ik hoorde. In sommige gevallen moesten wij hen informeren over de dood van een echtgenoot, echtgenote of broer die in een van de ziekenhuizen in de stad verbleef. Ik ontmoette een neef van mij die uit Bergen-Belsen was teruggekeerd en 28 kilo woog (62 pond). Ik ontmoette familieleden en vrienden die ik nauwelijks kon herkennen omdat ze zo mager, kaal, slechts vel en botten waren. Onder anderen keerde de hele familie Magnus via Eindhoven terug. Ik nam hen mee naar mijn huis. Zij waren in het kamp Terisianstaad.

Op 5 mei 1945 gaven de Duitsers zich eindelijk over en werd ook het noordelijke deel van Holland bevrijd. De oorlog was voorbij. Het laatste jaar in het Noorden was verschrikkelijk en de mensen leden en waren zeer verbitterd. Er was geen voedsel, geen zeep, niets om de appartementen te verwarmen – niets. Er was geen elektriciteit, geen radio, geen openbaar vervoer vanwege gebrek aan benzine en geen telefoon. Omdat de Joden uit hun huizen waren gehaald en andere mensen waren gestorven, waren er veel lege huizen. Mensen gingen daarom de lege huizen binnen en namen alles wat van hout was en gebruikt kon worden om hun appartementen te verwarmen. Huizen werden gesloopt of hadden grote gaten waar ramen en deuren waren geweest. Vanwege de vele ziekten in het Noorden mochten wij in het Zuiden daar aanvankelijk niet naartoe.

Naast ons andere werk besteedden wij veel tijd aan het proberen mensen te helpen uit te vinden wie van hun families had overleefd en waar zij waren. We werkten dag en nacht en vaak was dit werk zeer verdrietig. Het bleek dat 90% van de Joden in Holland was omgekomen in de gaskamers en concentratiekampen. Dat omvatte het grootste deel van mijn familie: ooms, tantes, neven, nichten en mijn ouders.

Eens in juli 1945 kreeg ik toestemming om naar Amsterdam te gaan; dat was de eerste keer dat ik terugkeerde naar mijn geboortestad. Maar wat een teleurstelling. Het was een spookstad – geen vervoer, elektriciteit, enzovoort, en er waren geen Joden. De Joodse wijk was verwoest. Een beetje bang ging ik naar de straat waar ik vroeger met mijn ouders had gewoond. Het gebouw stond er nog. Ik belde beneden aan en iemand deed de deur open. Ik ging naar boven naar het appartement. Ik vertelde hen dat ik tien jaar in dat appartement had gewoond en noemde mijn naam. Toen zei de vrouw: “Ik ken die naam. Toen wij hier introkken, was het appartement leeg, behalve veel kaarten met de naam Lampie.” Ik wilde huilen maar deed het niet, en ik dacht aan alle goede jaren die ik met mijn ouders in het

appartement had doorgebracht. Dat was de laatste keer dat ik in het appartement was. Wanneer ik echter in Amsterdam ben tijdens vakanties, ga ik naar die straat en sta een paar minuten voor het appartement. Dit is waar ik mijn jeugd heb doorgebracht en dit is de straat waar ik met vrienden speelde.

Ik keerde terug naar Eindhoven en werkte daar nog enkele maanden. Zoals gezegd kwamen veel Joden naar het kantoor om de lijsten te controleren om uit te vinden of hun ouders, kinderen, familieleden en vrienden hadden overleefd. Er waren ouders die ontdekten dat hun kinderen waren vermoord, kinderen die hoorden dat hun ouders waren vermoord, en er waren enkelen die elkaar terugvonden – maar slechts enkelen. Wij ontvingen duizenden brieven uit de hele wereld van mensen die informeerden of iemand uit hun familie had overleefd. Er was veel verdriet, evenals geluk in de gevallen waarin mensen andere familieleden terugvonden.

Het bleek dat er veel ouders waren die hun kinderen tijdens de oorlog aan anderen gaven om voor hen te zorgen. Wij ontvingen de namen van veel Joodse kinderen die ondergedoken waren en nu geen ouders meer hadden om naar terug te keren. Sommige van deze kinderen waren baby's die kort na hun geboorte aan anderen waren gegeven. Na de oorlog waren zij dus ongeveer drie jaar oud en herinnerden zij zich hun echte ouders niet. Deze kinderen verbleven bij families die voor hen zorgden en hen heel erg liefhadden. Al deze kinderen hadden aangenomen namen, en velen van hen kenden hun echte naam niet. Er waren kinderen die net als andere christelijke kinderen naar school gingen, terwijl anderen tijdens de oorlog nooit hun huis verlieten. Toen de oorlog eindigde, kwamen Joden naar deze families om de kinderen terug te halen. Als de ouders nog leefden, werden de kinderen in alle gevallen zonder problemen teruggegeven.

Er waren echter veel kinderen van wie de ouders niet terugkeerden, en de families die hen verzorgden hielden heel veel van hen en wilden hen niet afstaan, zelfs niet als een oom, tante of goede vrienden van de ouders hen wilden terugnemen. Sommige van deze kinderen kwamen uit religieuze, zionistische families waarbij het duidelijk was dat de ouders zouden hebben gewild dat zij als Joden werden opgevoed. Wij besloten een organisatie op te richten speciaal met het doel deze kinderen terug te brengen naar het Jodendom. De naam van de organisatie was "Leézrat Hayeled" (Help het Kind). De leiding van deze nieuwe organisatie vroeg mij om voor hen te komen werken als secretaresse. Ik stemde toe en verhuisde in september 1945 naar Amsterdam. Zo verliet ik Eindhoven na daar een moeilijke maar waardevolle periode te hebben doorgebracht.

Ons doel in de nieuwe organisatie was ervoor te zorgen dat de Joodse kinderen Joods onderwijs zouden krijgen en als Joden zouden opgroeien. Met veel kinderen waren wij succesvol; zij werden toen ondergebracht in Joodse kinderhuizen of geadopteerd door Joodse families. Maar over sommige kinderen voerden wij grote juridische gevechten. In sommige gevallen slaagden wij erin een broer terug te krijgen uit één familie, maar konden wij zijn zus niet terugkrijgen die bij een andere familie bleef. Misschien zal ik later meer vertellen over enkele van deze kinderen.

Toen ik in september 1945 terugkeerde naar Amsterdam, kon ik geen kamer of appartement vinden; delen van de stad en veel appartementen waren tijdens de oorlog verwoest. Via een neef van mijn moeder (degene die ik in een ziekenhuis in Eindhoven had gevonden) vond ik een kamer in het appartement van zijn zussen. Naast dat gebouw waren er twee verwoeste gebouwen, en zelfs in ons appartement waren er enkele gaten. Naast de twee zussen was er nog een jonge vrouw in het appartement, zodat we met z'n vieren waren. Een van de zussen deed het huishoudelijke werk en de andere drie werkten buitenshuis. Het was een klein appartement en ik deelde mijn kamer. Er was ook een woonkamer. Voor mij was dit de eerste keer dat ik echt zelfstandig was – geen ouders die zich zorgen om mij maakten, ik had een interessante baan, een goed salaris en ik voelde me vrij. Er was een goede sfeer in het appartement, we waren goede vriendinnen, er waren veel bezoekers en het was leuk. Ik heb nog steeds contact met drie van hen: één in Bnei Brak, één in Ramat-Gan en één die in Amsterdam is gebleven. Ik heb goede herinneringen aan die periode.

Ik kwam uit een religieuze familie en was zelf religieus. Ik ging naar de Mizrahi (religieuze) jeugdbeweging en elke zaterdag ging ik naar de synagoge. Tijdens de oorlog ontwikkelde ik enkele twijfels, maar nadat de oorlog was geëindigd sloot ik mij automatisch weer aan bij de religieuze kringen, ondanks de twijfels. De andere vriendinnen in het appartement waren ook (en zijn nog steeds) religieus. In die periode begon ik na te denken over de mogelijkheid om Nederland te verlaten en naar Israël te verhuizen. Ik had behoorlijk wat vrienden, maar veel van mijn oude vrienden waren niet meer in leven. En ondanks de interessante baan, het fijne appartement en de oude en nieuwe vrienden, had ik het verlangen om opnieuw te beginnen. Ik wilde zijn tussen mensen die niet wisten wat er was gebeurd en niet spraken over wat er was gebeurd en over de mensen die waren gestorven. Het is moeilijk uit te leggen, maar ik wilde iets nieuws.

Nu moet ik vertellen wat er een paar maanden na de oorlog gebeurde. Zoals aangegeven keerde de familie Magnus terug uit het kamp Theresienstadt en zij verbleven bij mij in Eindhoven. Na een paar weken gingen zij verder naar Amsterdam. Eerst verbleven zij ergens in een kamer, en later kregen zij een mooi appartement in het zuidelijke deel van Amsterdam. Nadat ik naar Amsterdam was teruggekeerd bezocht en at ik vaak bij hen. Meneer Magnus begon zijn metaalbedrijf opnieuw. Je herinnert je misschien dat ik tot het midden van 1942 voor hem werkte als secretaresse. Hij was degene die voor mij de baan bij de Jodenraad regelde, en later regelden zij mijn eerste onderduikadres en reddden zo mijn leven. Na de oorlog, toen hij zijn bedrijf opnieuw begon, ging hij er vanzelfsprekend van uit dat ik mijn oude baan weer zou oppakken. Ik voelde een morele verplichting om dat te doen, maar ik had er geen zin in om terug te gaan naar mijn baan van vóór de oorlog alsof er niets was gebeurd. Ik voelde me daar erg ongemakkelijk bij. Bovendien was mijn werk voor Joodse kinderen veel interessanter dan het kopen en verkopen van metalen; maar ik kon geen “nee” zeggen. Dus vertelde ik hem (wat de waarheid was) dat ik overwoog te emigreren naar Israël en dat het geen zin had om voor hem te gaan werken en na een jaar weer te stoppen. Ik zei: “Ik zal de juiste secretaresse voor u vinden; ik weet precies wat haar taken zullen zijn, en totdat we een secretaresse vinden zal ik 's avonds komen om uw

correspondentie te verzorgen.” Gelukkig vonden we na een paar weken een goede secretaresse; ik leerde haar het werk en zij werkte daar ongeveer twintig jaar. Ik ben sindsdien een goede vriendin van de familie Magnus gebleven. Meneer Magnus leeft niet meer; mevrouw Magnus, die vandaag de dag 90 jaar oud is, is als een moeder voor mij, en wanneer ik in Nederland ben bezoek ik haar en haar getrouwde zonen.

Ik bracht ook veel tijd door met mijn vriendin Jenny, van vóór de oorlog, en we werden hechtere vriendinnen dan we vóór de oorlog waren. Hannah Berlinger, die ouders, broers en een zus in Israël had, ontving het benodigde certificaat en verhuisde naar Israël. We bleven contact houden. Zij had een verloofde, Jap, en zij wilde heel graag dat hij zich bij haar in Israël zou voegen. Maar dat was niet mogelijk omdat zij niet getrouwd waren en zij geen certificaat voor hem kon krijgen. We zochten naar een oplossing en vonden er uiteindelijk een. Het was een echte Nederlandse oplossing: hij stuurde een brief naar de Koningin van Nederland en vroeg of ik (de vriendin van zijn vrouw) met hem zou trouwen voor haar (onder haar naam). We kregen toestemming om dat te doen, en op een dag gingen we naar het stadhuis om te trouwen. Dit was een grote grap voor ons. Het eerste wat we daarna deden was naar het postkantoor gaan om een telegram te sturen naar Hannah in Haifa, waarin we haar vertelden dat zij zojuist mevrouw Brieleman was geworden; daarna gingen Jap en ik naar het theater en dat was een leuke dag. Hannah vroeg onmiddellijk een certificaat aan voor haar man, en inderdaad emigreerde hij enkele maanden later naar Israël. Ik herinner me dat de dag waarop we “trouwden” Jap mij meenam naar het theater en dat was leuk.

Dit waren geen slechte en eigenlijk behoorlijk goede jaren, maar ik wist dat ik een beslissing moest nemen. Ik verliet het kantoor midden 1947. Ze organiseerden een prachtig feest voor mij en ik ontving veel geschenken. Ik begon een nieuw leven als “pionier” ter voorbereiding op het leven in Israël. Ze vonden een baan voor mij in een kinderkuis in het dorp Hilversum, niet ver van Amsterdam. De directeur van dit huis was Nathan Dasberg, die later directeur werd van het religieuze kinderdorp Kfar Batya bij Ra’anana (Israël). Hij en zijn vrouw Liz beheerden dit kinderkuis, waarin alle kinderen (behalve de kinderen van Dasberg) oorlogswezen waren. Ik kende de geschiedenis van veel van deze kinderen uit mijn eerdere werk bij Leézrat Hayeled. Ik denk niet dat ik erg goed was in het verzorgen van de kinderen. Ik ben niet goed in het verzorgen van te veel kinderen samen, hoewel ik met de kinderen individueel zeer hechte relaties had. De kinderen daar waren tussen de vier en zeventien jaar oud. De meesten van hen wonen tegenwoordig in Israël. Ik herinner me uit die periode de avond van 29 november 1947. We luisterden naar de radio en toen we hoorden dat de Staat Israël zou worden opgericht, zongen we. Met Chanoeka van 1947 voerden de kinderen een toneelstuk op dat ik had geschreven.

Aan het einde van 1947 vertelden ze mij vanuit de pioniersorganisatie dat mijn beurt om naar Israël te emigreren spoedig zou komen. De Britten hadden nog steeds de controle over Israël, dus ik wist dat ik illegaal zou moeten binnenkomen. Ik verliet het huis in december en bracht een paar dagen door bij de familie Magnus. Ik nam afscheid van mijn vrienden. Begin 1948 ging ik met een kleine groep via Parijs, waar we twee dagen bleven, naar

Marseille in Zuid-Frankrijk. Ze brachten ons naar een kamp van het Joods Agentschap en daar ontmoetten we andere mensen uit Nederland, Polen en andere landen. Het kamp lag in een groot park rond een paleis. We woonden daar in tenten en ik deelde een tent met mijn vriendin Mien.

We bleven ongeveer een maand in Frankrijk. De leidinggevende van het kamp was Shula Arlozorov, de dochter van Chaim Arlozorov (een leider in de Joodse gemeenschap in Palestina (Israël), die in 1920 werd vermoord). Op een dag kondigde Shula in de eetzaal aan dat iedereen die een naaimachine, een radio, een typemachine, enzovoort had, deze naar het kantoor moest brengen en dat die apart naar Israël zouden worden gestuurd. Voordat ik Amsterdam verliet, kreeg ik van mijn vriendin Jenny en haar man Max een Hermes Baby-typemachine zodat ik zo snel mogelijk zou kunnen beginnen met werken en geld verdienen. Ik ging naar het kantoor en zei dat de machine zo klein was dat ik die in mijn koffer kon doen. Maar zij vonden dat dit andere mensen in gevaar zou brengen en dat ik hem moest afgeven. Dus pakte ik de typemachine in en zette het adres van Hannah Berlinger erop. Ze beloofden dat de machine op mij zou wachten. Dat was de laatste keer dat ik deze typemachine zag – hij is nooit aangekomen.

Na vier weken in Marseille gingen we aan boord van het schip “Transilvania”, en na een week kwamen we aan in Haifa. Ik was een beetje van streek toen ik mensen met radio's enzovoort op het schip zag. Het bleek dat ik tot de weinigen behoorde die hun spullen daadwerkelijk hadden afgegeven. Nadat we waren aangekomen, brachten ze ons naar een huis voor immigranten op de Karmelberg in Haifa. Ik ging op zoek naar mijn vriendin Hannah Berlinger die in de buurt woonde (op Rachelstraat 7 op de Karmel). Mijn vriendin Mien ging op zoek naar werk; zij had geen familie in de omgeving. Ze vond snel een baan in een kinderkamp. Haar leidinggevende, een vrouwelijke arts, wilde dat zij Hebreeuws ging leren en vertelde haar dat haar buurman Hebreeuwse lessen gaf. Ze nam Mien mee naar deze leraar en Mien vertelde hem dat hij twee nieuwe leerlingen zou krijgen, omdat Mien en ik hadden besloten samen Hebreeuws te leren. Zo begonnen Mien en ik Hebreeuwse lessen te volgen bij deze leraar, wiens naam dr. Adam Simonson was.

Adam en ik werden vrij snel verliefd en besloten te trouwen. We gingen samen naar Tel-Aviv om kennis te maken met zijn familie. Zijn moeder was pianolerares, zijn zus Eva was kleuterleidster, en zijn broer Achim en schoonzus Evi waren leden van de kibboets Givaat Brenner.

We kregen een meisje, Danya, en drie jaar later een jongen met de naam Itamar. We woonden vijf jaar in de wijk Borochof in Givataim (bij Tel-Aviv) en verhuisden daarna naar Shikun Yisgav in een buitenwijk van Tel-Aviv. Zivit, Adams dochter uit een eerder huwelijk, bracht veel weekenden bij ons door. Later werd Zivit volwassen en bracht ze minder tijd bij ons door, maar zij bleef altijd deel van de familie. De kinderen groeiden op, verlieten het huis, studeerden aan de universiteit en trouwden. Adam en ik hadden een goede tijd samen; we maakten prachtige reizen in Europa, totdat Adam ziek werd en overleed en ik alleen achterbleef. Ik heb goede kinderen en goede kleinkinderen, en ik probeer van het leven te

genieten met mijn vrienden, verschillende activiteiten, lezen, kruiswoordpuzzels en reizen.
Ik ben zeer tevreden met mijn leven.

Sarah Simonson-Lampie

15 maart 1989